

STROOM EN TEGENSTROOM IN HET HOGER BEROEPSONDERWIJS

J.H.M. TROMP

Sinds een jaar of vijf is het HBO in beweging. De ontwikkelingen daar vollrekken zich misschien wel in een sneller tempo dan aan menige universiteit. Het is daarbij vaak om externe ontwikkelingen gegaan. Het voortbestaan van studierichtingen - zoals in het Hoger Gezondheidszorg Onderwijs - is er veelal door bedreigd. Indirect hebben deze externe ontwikkelingen soms ook geleid tot management-problemen binnen de te vormen sector en onzekerheid over de toekomstige nieuwe structuur van de Hogeschool.

J.H.M. Tromp
Hoofd Onderwijszaken Haagse
Hogeschool

Correspondentieadres:
Postbus 13.336,
2501 EH Den Haag

Interne ontwikkelingen op het terrein van het onderwijsproces zelf zijn mede daardoor veelal in het gedrang gekomen. Fusie- en taakverdelingsperikelen hebben lange tijd de boventoon gevoerd ten koste van onderwijskundige ontwikkelingen. Pas sinds kort - en dan nog afhankelijk van het stadium van de 'post-fusie-depressie' - is er hier en daar weer sprake van enige onderwijsontwikkeling in het Hoger Beroepsonderwijs.

In deze bijdrage zullen de verschillende factoren die de gebeurtenissen in het HBO beïnvloeden aan de orde komen. Genoemd zullen achtereenvolgens worden de rol van de overheid, van de sector en haar studierichtingen, van de docent en van de student. In navolging van Bouman zal onderscheid gemaakt worden tussen stromen en tegenstromen.¹

Een kenmerkend verschil tussen het hoger beroeps- en het universitaire onderwijs vormt de tamelijk zelfstandige en onafhankelijke plaats van het onderwijs. Daardoor werken stromen en tegenstromen in het HBO anders dan in het WO. Zo kent het HBO geen faculteitsraad die het onderwijsprogramma goedkeurt, maar worden inhoud en vormgeving van het curriculum in sterke mate bepaald door de direct verantwoordelijke docenten. In overleg met de studierichtingsleider stellen zij het onderwijsprogramma vast. Alleen op de resultaten vindt controle plaats door rijksgecommitteerden, die toezien op een correct verloop van de gang van zaken tijdens de examens. De rol van de inspectie is minder duidelijk geworden dan vroeger.

Ook de invloed van de samenleving, door politieke bemoeienis of druk vanuit de beroepsgroep, is bij de verschillende studierichtingen in het HBO aanzienlijk minder sterk dan bijvoorbeeld bij de opleiding tot arts.

Het HBO kent, in tegenstelling tot de meeste faculteiten, vele studierichtingen. Dit heeft tot gevolg dat sectordirecties zich slechts marginaal met de inhoud van de onderwijsprogramma's (kunnen) bezighouden.

OVERHEID

Samenwerking, taakverdeling en concentratie vormden jarenlang sleutelbegrippen in het hoger onderwijsbeleid van de overheid. Zij riepen echter ook tegenstromen op.

Samenwerking versus autonomie

Welke vorm van samenwerking de overheid precies voor ogen stond, is nooit helemaal duidelijk geworden; ook niet met wie. Het leek even op samenwerking toen de kleinere HBO-instellingen op zoek gingen naar fusiepartners. Maar, op een enkele uitzondering na, lijdten de meeste instellingen na de fusie nog aan een 'decentraal-tenzij' syndroom. Buiten de gefuseerde hogescholen is samenwerking ver te zoeken. Met name de instellingen die in elkaars 'wijk' zitten (regionaal, naar

vakinhoud of beide), gaan fier in de concurrentieslag. De autonomie van de instellingen en de eigen budgetverantwoordelijkheid nopen tot een eigen strategie, een eigen marktbenadering en eigen ontwikkelingsprofielen. Samenwerken met het bedrijfsleven? Het eindrapport van de commissie-Rauwenhoff is momenteel in discussie en daarop kan niet worden vooruit gelopen. Duidelijk is wel, dat die samenwerking nog niet zo eenvoudig is als in het rapport gesuggereerd wordt. Samenwerking met de universiteiten dan? Goed, maar op welk terrein? Beroepsgerichte varianten van universitaire studies? Dat doen de universiteiten zelf al. Toegepast beroepsgericht onderzoek als aanvulling op de meer zuiver wetenschappelijke variant? Dat bleek nu juist voor de universiteiten een extraatje op te leveren, dus dat wordt geen samenwerken. Op de universiteit voorbereidend onderwijs? Dat mag niet van de minister, dat is een ondoelmatige leerweg. Gezamenlijke opzet van onderwijsprogramma's? Dat tast het eigen karakter van beide onderwijssoorten aan. Kortom, op dit moment is er nog maar weinig sprake van echte samenwerking. Niettemin is er hoop voor de toekomst. De deelname van zowel universitaire- als HBO-medewerkers aan het Gezond Onderwijs Congres getuigt daar in ieder geval van.

Taakverdeling versus deregulering

De gedachte achter taakverdeling is dat niet alle instellingen voor dezelfde beroepen moeten opleiden, zeker niet als er teveel op de arbeidsmarkt komen. Het is dan beter onderlinge afspraken te maken over wie wat doet, met in het achterhoofd wie waar goed in is.

Met name in het Hoger Gezondheidszorg Onderwijs zijn daarmee de eerste pijnlijke ervaringen opgedaan. Tien van de oorspronkelijk twintig fysiotherapie-opleidingen zijn zonder enig ander argument dan kilometerafstand of geloofsovertuiging, van de Nederlandse kaart geveegd. De rest mocht nog een

handjevol studenten verdelen. Zo ook bij de Logopedie-opleidingen en bij Voeding en Diëtetiek; iets minder ingrijpend, maar toch. Wel ziet men een groeiend aantal Hogere Verpleegkunde opleidingen, maar daar wil niemand studeren, omdat de beoefenaren van dat beroep nog steeds niet onder normale omstandigheden kunnen werken, laat staan dat ze er behoorlijk voor betaald krijgen.

Nog maar nauwelijks was deze operatie achter de rug of de eerste HOOP-nota spreekt van deregulering.³ Nu moesten de instellingen de vrijheid krijgen (die zij overigens nog steeds niet hebben) om zelf te bepalen welke nieuwe studierichtingen zij willen opzetten. Uiteraard wel voor eigen rekening. Dat kunnen alleen de grotere instellingen, en dan nog maar spaarzaam.

De huidige minister wil overigens wel weer naar een centraal registratiesysteem van studierichtingen.

Concentratie versus bureaucratie

De concentratie is gelukt. Van de oorspronkelijk ongeveer 360 HBO-instellingen zijn er thans nog 85 over, waaronder een stuk of tien grote, die bijna het gehele veld beslaan. Concentratie blijkt voordelen te hebben, niet alleen als het gaat om onderhandelingen met de minister, maar ook op het terrein van professionalisering van functies binnen de instelling en zelfs hier en daar al op het terrein van onderwijsontwikkeling. Bovendien zijn hogescholen van enige omvang ook gelijkwaardige gesprekspartners voor instellingen in het buitenland, die deze operatie al enige jaren geleden achter de rug hebben.

Een nadeel is de toegenomen bureaucratie. Wat eertijds 'geregeld' kon worden, dat gaat nu nauwelijks meer. De besluitvorming gaat nu via schijven en lagen. Zelfs een bescheiden voorstel - zeker als dat meerdere lagen van de hogeschool beslaat - is gauw een maand of twee, drie onderweg en moet minstens vijf commissies passeren. Eén keer ergens terugsturen, en het duurt een klein half jaar.

Ook de overheid draagt steentjes bij aan de bureaucratisering. Om er enkele te noemen: instroomgegevens van studenten, ontwikkelingsplannen, het informatica beleidsplan, het onderwijsverslag, het sociaal jaarverslag en de jaarrekening. Hele hogeschoolkantoren zitten vol mensen die voor elkaar en voor de

minister nota's schrijven. Dat alles moet natuurlijk wel betaald worden en gaat dus ten koste van het reguliere onderwijsproces.

Kwaliteitszorg versus eigen meesterschap

Ingezet door de overheid en voortgezet door de HBO Raad, wordt aan kwaliteitszorg gedaan. Het HBO gaat aan zelfstudie doen, verkennen en visiteren. Er wordt een begin gemaakt met het afleggen van verantwoording over wat gedaan wordt en met het vragen aan studenten en werkveld wat zij ervan vinden. Een goede zaak.

Daardoor komt er een stroomversnelling in de ontwikkeling van systemen voor 'curriculum-evaluatie', thans aangeduid als 'interne kwaliteitszorg'. Op dit terrein hebben de Engelsen, maar vooral ook de Nederlanders en de Belgen hoog aanzien in het buitenland.⁴

De instellingen voor HBO worden gekenmerkt door 'eigen meesterschap'. Dat wil zeggen, dat zij baas over zichzelf zijn. Als dat goed gebeurt, dan houden die instellingen ook rekening met de omgeving en trachten zij zich ten opzichte van andere instellingen te profileren. Het zou logisch zijn als zij zelf zouden kunnen bepalen op welke wijze zij hun kwaliteit willen verantwoorden en op welke kwalitatieve aspecten zij de nadruk wensen te leggen. Want het zijn niet de prestatie-indicatoren zelf, maar de waarde die er vanuit het eigen gezichtspunt aan wordt gehecht, die bepalen hoe tegen de eigen kwaliteit wordt aangekeken.⁵

Het richtsnoer van de HBO Raad bevat zes hoofdpunten waarop bij de visitatie wordt gelet, met daaraan toegevoegd een lijst van 300 vragen die instellingen zichzelf kunnen stellen.⁶ Gewaarschuwd moet worden tegen het keurig alles invullen, zonder zich af te vragen of men overal wel zo'n mooi antwoord op wil geven. Men moet blijven waken over wat men als studierichting binnen de instelling zijn belangrijkste kwaliteit vindt. Instellingen moeten hun eigen meesterschap hoog houden.

Overigens lijkt de spiegel van de visitatie zeer gezond, al hangt het effect mede af van de deskundigheid en de samenstelling van de commissie.

Verhoogde deelname versus vastgestelde begroting

De overheid wil hoger onderwijs voor velen.⁷ Jongens, maar vooral ook meisjes en zeer zeker allochtonen. Een lofwaardig idee, ten minste als daar niet was de tegenstroom van de lege beurs. Er is onvoldoende geld voor een steeds hogere deelname aan het hoger onderwijs. Dat impliceert, dat de open-eind financiering, zoals die in het HBO nu nog bestaat, dichtgeschroeid gaat worden. En dan ziet het er voor het HBO slechter uit dan voor de universiteiten, omdat de in het HBO gewenste vergroting van deelname aan het Hoger Onderwijs vooral bij het HBO zal moeten plaatsvinden. En vooral vanuit het HAVO, zeker nu duidelijk is geworden, dat HAVO niet meer als eindonderwijs wordt gezien.⁸

DE SECTOR EN HAAR STUDIERICHTINGEN

De sector Gezondheidszorg omvat doorgaans meerdere studierichtingen. Eerst enkele woorden over de sector, daarna wordt afgedaald naar het studierichtingsniveau.

Beroepsopleiding versus onderwijskundige integratie

Binnen de sector gaat het om hoger beroeps-onderwijs, met de nadruk op het beroep waarvoor wordt opgeleid. Dat wil zeggen, dat alle vakken of leerstofonderdelen die binnen een onderwijsprogramma aan de orde komen, gericht zouden moeten zijn op dat beroep. Psychologie is niet zo maar algemene psychologie, maar psychologie in een specifieke beroepssituatie. Dus psychologie voor de fysiotherapeut is anders dan voor de verpleegkundige, en anders dan voor de logopedist of de diëtist.

Idealiter worden de opleidingsprofielen nauwkeurig uit de beroepsprofielen afgeleid. Van daaruit worden dan de doelstellingen afgeleid en het onderwijsprogramma samengesteld. Kortom, er wordt een sterk samenhangende, beroepsgerichte studierichting gemaakt met mensen die zich met dat beroep kunnen identificeren.

Omwillen van de doelmatigheid worden mensen en middelen op verschillende plaatsen ingezet. Dus, bijvoorbeeld, niet zes psychologen in zes studierichtingen, maar drie die alle studierichtingen bedienen. Het probleem is alleen, dat deze drie psychologen naar alle waarschijnlijkheid niet zes verschillende toegesneden programma's gaan ontwikkelen, maar één waar iedereen wel iets mee kan. Bovendien zullen die psychologen door het soortgenoot-gevoel sterk aan elkaar hechten, misschien nog wel sterker dan aan de studierichtingen waarvoor zij werken. Het vakbelang zou wel eens een grotere rol kunnen gaan spelen dan de belangrijkheid van het vak voor de beroepsuitoefening van de mensen die worden opgeleid.

Deze ontwikkeling zou de werkelijke integratie van disciplines binnen een opleiding kunnen blokkeren en de beroepsgerichtheid van het HBO in gevaar kunnen brengen.

Attractief onderwijs versus extensivering

Het HBO houdt zich van oudsher vrijwel uitsluitend met onderwijs bezig. De concentratie op het onderwijsprogramma hoeft niet te concurreren met andere taken zoals wetenschappelijk onderzoek. Onderwijs was en is het enige waarover wordt gesproken in het HBO. Dit voor 100% bezig zijn met het studeren van de studenten, het begeleiden van die studenten tot collegae in het vak en het relatief grote aantal contacturen, vormen verworvenheden van het HBO waarop men zuinig moet zijn.

Zorgvuldig moet dan ook worden omgegaan met de nagestreefde extensivering van het onderwijs. Het spreekt vanzelf, dat het zes tot acht uur per dag in porties van vijftig minuten aanpraten tegen groepen van 25 tot 30 personen, zinloos is. Van die groepen dan maar groepen van 100 maken, zodat de docent eerder klaar is, heeft geen zin. Een zekere mate van extensivering kan wel gunstig zijn. Het stelt de docenten in staat wat meer variatie in de eigen werkzaamheden te brengen. Zich niet aldoor bemoeien met de student die aan het leren is, is wel verstandig. Accepteren dat studenten ook iets te weten kunnen komen zonder dat het ze door de docent verteld is, is een goed idee.

Dat impliceert dat zorgvuldiger gekozen moet worden op welke momenten de docent in beeld moet komen, zodat de docent er is als de student er bij dat ene lastige stuk leerstof niet meer uitkomt. Dat de docent er is als het gaat om het aanleren en trainen van die cognitieve en psychomotorische vaardigheden waarbij het oog van de meester onontbeerlijk is. En dat de docent er is als de student even niet weet hoe hij zijn studie aan moet pakken, of gewoon zich wat verloren voelt in de nieuwe grote hogeschool omgeving.

Wat met extensivering vooral niet moet gebeuren is 'universiteitje' spelen. Onze studenten zijn anders, zij hebben meer structuur en begeleiding nodig, vooral aan het begin van het onderwijsprogramma. Daarom kiezen ze ook voor het HBO.

Laat het HBO zuinig zijn op één van zijn wezenskenmerken. Een onderwijsprogramma wordt er niet attractiever op als het vol met contacturen wordt geroosterd. Het wordt er wel attractiever op als de student het gevoel heeft, dat hij of zij er niet alleen voor staat.

Taakgericht versus marktgericht

Het HBO is van oudsher een taakgerichte organisatie. Dat wil zeggen, dat jarenlang middelen beschikbaar werden gesteld voor de uitvoering van de primaire onderwijsstaak. Ineens zijn er 'nieuwe taken': 'commerciële activiteiten', 'derde geldstroom'. Het HBO is 'in zaken' gegaan, er worden cursussen verkocht. In 't Veld heeft al eerder gewaarschuwd voor het gevaar van uitholling van de primaire taak.⁹ Het reguliere onderwijs verdient gelijke waardering als de marktgerichte activiteiten.

DE DOCENT

Vakgericht versus beroepsgericht

De docenten in het HBO zijn sterk vakinhoudelijk georiënteerd. Het zijn primair vakmensen en pas op de tweede plaats onderwijsmensen. Dit leidt ertoe, dat er een voortdurende neiging bestaat de nieuwste ontwikkelingen in het vak aan het curriculum toe te voegen. Onderdelen uit het lesprogramma schrappen komt aanmerkelijk minder vaak voor. Dit leidt tot overvolle, zware programma's.

Het curriculum van een bepaalde beroepsopleiding dient nauwkeurig op dat beroep te zijn afgestemd. Alle vakken dienen bij te dragen aan het gemeenschappelijke doel en voor de studenten dienen optimale studiecondities gecreëerd te worden. Zoals eerder vermeld, geven de ondersteunende docenten vaak onderwijs aan meerdere opleidingen. De afstemming van de ondersteunende vakken op het beroep komt daardoor in gevaar. Een ander probleem, is dat de vakdocenten in de ondersteunende disciplines nauwelijks enige didactische of onderwijskundige scholing hebben.

Gelukkig heeft de Kamer aangedrongen op de afkondiging van een algemene maatregel van bestuur (die mogelijk nog in 1991 ingaat), waarbij elke docent in het HBO voortaan 300 uur didactiek moet hebben gevolgd als voorwaarde voor een vaste aanstelling. Voorkomen zou moeten worden, dat deze didactiek alleen door de lerarenopleidingen verzorgd mag worden. Het risico van een te theoretische scholing is dan levensgroot aanwezig. De docenten moeten juist leren hoe zij les moeten geven, toetsen, evalueren; hoe zij in overleg met collega's tot een goed onderwijsprogramma komen en hoe zij studenten effectief kunnen begeleiden.

De hoogwaardige, vakinhoudelijk zeer bewaarde docent zal moeten inleveren ten gunste van een ander belangrijk deel van zijn professie, namelijk het docentschap. Daarnaast zal hij nadrukkelijker zijn vakinhoud moeten gaan relateren aan het beroep waarvoor hij opleidt. Dus zal hij zich ook in dat vakgebied moeten scholen.

Enigszins samenhangend met het voorgaande en wellicht onder invloed van de docenten, is er een tendens tot een zekere verwetenschappelijking van het HBO. HBO-instellingen moeten toegepast onderzoek gaan doen. Het onderzoekersvak neemt in verschillende opleidingen al een plaats in. Binnenkort zal de eerste HBO-er promoveren.

De docent met een wetenschappelijke achtergrond zal deze ontwikkeling van harte ondersteunen. Eindelijk weer op het oude, bekende terrein en de mogelijkheid zich in het eigen vakgebied nog eens extra te profileren. Maar, HBO is *beroepsonderwijs*, met zijn eigen, op die beroepen gerichte karakteristieken. Het HBO moet geen universiteitje willen worden. Het HBO zou er misschien wijs aan doen zich meer te richten op hetgeen de minister voorheeft met de nieuw op te zetten innovatiecentra, namelijk een opbouw van expertise op het terrein van de beroepsuitoefening, vooral gericht op methodisch of probleemoplossend handelen en nieuwe technologische toepassingen binnen het vakgebied. En daarnaast met tweede fase onderwijs werken aan topgeschoolden of superspecialisten binnen een bepaalde beroepsgroep.

Veel formatie versus weinig contacturen

Nog een enkel woord over de belangenstrijd van de docent. Natuurlijk en terecht wil elke docent voor het eigen vak zoveel mogelijk formatie. Niet alleen voor de werkgelegenheid, maar ook omdat echt gevonden wordt, dat er in het vak zoveel belangrijks zit, dat daar ruimschoots aandacht aan moet worden besteed. Bovendien zijn de persoonlijke kontakten met de student in het HBO van wezenlijk belang.

Er moet geëxtensiveerd worden. Dat zit hem voor de docent niet in het automatisch terugbrengen van de formatie, wel in het minder geven van lessen per volledige aanstelling. De bonden in het HBO streven naar 18 klokuren les binnen een volledige aanstelling. Over de invulling van de overige uren spreken zij zich wat minder expliciet uit.

Het lijkt verstandig om het gehele takenpakket van de docent van de toekomst eens door te lichten, want misschien is dat lesgeven zoals dat thans nog hier en daar geschiedt, enigszins achterhaald en moet meer gekeken worden naar zaken als het ontwerpen en produceren van goed studiemateriaal, toetsontwerp, computer-ondersteund onderwijs, curriculumopbouw, ontwerp van opdrachten voor studiegroepen, consultatietaken, tutorschap, mentorschap enzovoort. Samenvattend: er is sprake van tegenstrijdigheid tussen het gevecht om formatie enerzijds en het terugdringen van de kontakturen anderzijds.

DE STUDENT

Tenslotte de student. Wat voor de student aan de universiteit geldt, gaat doorgaans ook op voor de HBO-student. Hier worden slechts enkele kanttekeningen geplaatst over aspecten, die specifiek zijn voor de HBO-student.

Hoog niveau versus leuke tijd

Misschien meer dan een universiteitsstudent, heeft een HBO-student belangstelling voor een opleiding met enig aanzien. Heeft de universiteit doorgaans als zodanig status, in het HBO is het aanzien van een bepaalde opleiding anders dan van een andere. Daarbij is de waardering die de beroepsgroep voor een bepaalde opleiding heeft, relevant. Dit geldt niet alleen bij de primaire keuze voor een opleidingsinstituut, maar ook bij het vorderen van de studie.

HBO-studenten - en daarin verschillen zij niet van universiteitsstudenten - willen een leuke studietijd en hechten aan een plezierige sociale omgeving. Met het groter worden van de hogescholen gaan de studentenverenigingen zich actiever opstellen en bundelen. Deze activiteiten zijn van grote betekenis, maar kunnen conflicteren met een hoog opleidingsniveau en worden bedreigd door overheidsbepalingen met betrekking tot de studieduur.

Zelfstandige benadering versus behoefte aan begeleiding

Studenten die zich in het voortgezet onderwijs doorgaans dociel hebben moeten gedragen, willen nu zij een beroepsopleiding volgen, op hun zelfstandigheid aangesproken worden.

Bij hun binnenkomst in het HBO blijken studenten echter een grote behoefte te hebben aan goede studievoorziening, zij blijken grote moeite te hebben met aantekeningen maken tijdens de lessen, kunnen moeilijk hoofd- van bijzaken onderscheiden, hebben moeite met hun studieplanning, met het opzoeken van literatuur en met het schrijven van een samenhangend verhaal. In de loop van hun studie blijven zij behoefte houden aan een intensief contact met hun docenten.

Leren voor het leven versus studiepunten

Ook HBO-studenten hebben met hun studie nobeler motieven dan uitsluitend het najagen van een diploma. Zeker in het tweede jaar, als de geboeidheid door het vak is ontstaan, breekt enerzijds de bewustwording door van de betrekkelijkheid van het gekozen vak, anderzijds het besef dat de gekozen studie impliceert, dat er levenslang bijgelezen, bijgeschoold en geconfereerd moet worden.

Tegenstroom tegen deze nobele motieven is, dat studenten ook iets willen halen. De school beloont hun studie-inspanningen met cijfers

en studiepunten. Daardoor maken die nobele motieven vaak plaats voor de jacht op studiepunten. Niets extra's of er moet een punt tegenover staan. Daarom verdient het aanbeveling om naast een studiepuntensysteem ook uitdrukkingen van waardering te hanteren, die meer nadrukkelijk het leren voor het leven belonen, zoals cum laudes, prijzen en dergelijke.

SLOT

In een zekere analogie aan de bijdrage van Bouman is getracht - op persoonlijke titel - een beeld te geven van de stromingen en tegenstromingen in het HBO. Getracht is zowel de positieve als de negatieve aspecten te belichten. Hopelijk is duidelijk geworden, dat de sturing van hoger hand niet altijd alle gewenste effecten heeft en dat ook in het gezondheidszorg-onderwijs in het HBO nog veel te verbeteren is.

Als eerste HBO-er in het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Medisch Onderwijs doet het mij zeer veel deugd dat nu blijkt dat er op onderwijsgebied samenwerking tussen HBO en universiteit mogelijk is. Is dit stroom of tegenstroom? Dat weet ik niet, maar wel weet ik dat de titel van deze conferentie een duidelijk symptoom van samenwerking is. Het aantal inschrijvingen vanuit het HBO is nog een symptoom, voor mij voldoende om de diagnose te bevestigen.

LITERATUUR

1. Bouman LN. Stroom en tegenstroom in het medisch onderwijs. Bulletin Medisch Onderwijs (dit nummer).
2. Onderwijs - arbeidsmarkt: naar een werkzaam traject. Advies van de tijdelijke adviescommissie Onderwijs - Arbeidsmarkt. Alphen aan de Rijn: Samson HD Tjeenk Willink, 1990.
3. Hoger Onderwijs Plan.
4. "Quality and communication for improvement". European Association for Institutional Research. Lyon, 1990.
5. Wijnen WHFW. Onderwijskwaliteit bewaken, kan dat. Tweede Management Conferentie, Haagse Hogeschool. "Kwaliteit". Veldhoven, 1989.
6. Basisdocumenten 1990. Sectorale kwaliteitszorg HBO. Voorlichtingsdienst, HBO-raad. Den Haag, 1990.
7. Hoger Onderwijs voor velen. Beleidsnota tweede kamer der Staten Generaal. Den Haag, 1978. (ISO34, nrs 1-2), en verder HOAK, HOOP 1988, HOOP 1990.
8. Profiel van de tweede fase voortgezet onderwijs. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Zoetermeer, 1991.
9. In't Veld RJ. Conferentie Bestuursorganisatie Hoger Onderwijs. Kijkduin, Zeist, 1990.